

Nye kår

Etter de politiske omveltningene i 1814 fikk befolkningen gradvis endrede levekår, men lovverket, en sterk kirke og en utpreget tradisjonsbundethet i det dominerende bondesamfunnet bremsset en rask tilpasning til den nye tid. Båndene til tiden forut ble blant annet opprettholdt ved at nøkkelpersoner i de første tiårene hadde bakgrunn fra det gamle samfunnet. Fra 1830- og 1840-årene ble det et merkbart generasjonsskifte i administrasjon og offentlig virksomhet. Langsomme forandringer i demografien slo nå inn. Norge var den gang nøkternt i forhold til nå, men var neppe et spesielt fattig land i forhold til sammenliknbare land på samme tid. Framme rundt 1900 var Norge på tilsvarende nivå som andre europeiske land på de fleste felter. Tross klaseskiller, ujevn fordeling av ressurser og mange oppgaver som skulle løses samtidig, utviklet levekårene seg jevnt i positiv retning på 1800-tallet. Ser vi noen viktige langsomme forandringer og langtidstrender?

Etter de historisk bemerkelsesverdige årene 1814-1815 skjedde det noe dramatisk med dødeligheten, som raskt begynte å synke merkbart. Politiske omskiftninger og andre samfunnsendringer kan riktignok ikke ha skjedd så raskt at de kunne gi seg utslag i befolkningsstatistikken omtrent med det samme. Det er grunn til å anta at det første og markerte dødelighetsfallet er resultatet av en ganske moderat standardøkning, opp fra marginale levekår. Selv en liten bedring fikk merkbare konsekvenser.

Folkemengden begynte å øke. Den ene faktoren her er simpelthen at færre døde, især barn. Da ble vi flere, selv om det i og for seg ikke ble født flere enn før. Fødselstallet var riktignok høyt i forhold til nå og holdt seg lenge høyt, men stabilt før det tok til å falle. Se på figur 3.1. som viser forløpet av den demografiske transisjon. Allerede få tiår etter at transisjonen begynte erfarte man at dødelighetsfallet var nøkkelfaktoren for befolkningsøkningen. Gå tilbake til kapitlene 3 og 5 om dette.

Hvilken av de ytre omstendighetene som hadde størst virkning for at skiftet ble så brått omkring 1814-1815, er ikke så godt å si, men kanskje var det at ernæringen ble bedre. Den fulle effekten av fallet i den høye barnedødeligheten kom først da den hadde falt så mye at et merkbart antall overlevende barna var kommet i fertil alder og selv bidro til fødselstallet.

Det høye fødselstallet svingte riktignok noe, men det holdt seg høyt helt til ca. 1890. Befolkningen i Norge fordoblet seg i løpet av 1800-tallet, fra rundt én million til to millioner. Vi har tidligere i teksten argumentert for at denne folkeveksten i hovedsak skyldtes nedgangen i dødeligheten. Men *hvorfor* fortsatte folk å få så mange barn, fortsatte den gamle trend, og hva var effekten av det? Vi har allerede vært innom temaet i de tidligere kapitlene, men det kan være informativt å gå noe mer i detalj:

Styringen av den reproduktive atferd

Det er ingen grunn til å tro annet enn at folk også før i tiden hadde klare forestillinger både om hvordan man fikk barn og hvordan man unngikk å få barn.

Vel er det slik at blant annet sult og nød kan svekke fruktbarheten midlertidig, men det er bare en av flere forklaringer på de store svingningene i fødselstall som vi hadde på slutten av 1700-tallet. De indikerer at det har vært perioder da man valgte tilbakeholdenhet med å planlegge barn. Forholdene var slik at det passet ikke å få barn. Reproduksjonen var med andre ord også da styrt av menneskelig vilje. Den demografiske transisjon var ikke bare en naturgitt prosess.

I 1970- og 1980-årene var dette et aktuelt historisk forskningstema, i Norge, i Norden og i land der den demografiske transisjon hadde foregått på omtrent samme tid som her. I Norge var professor Sølvi Sogner (1932-2017) et sentralt navn i denne forskningen. Hun kalte sin oppsummerende bok *Fra stua full til tobarnskull* (1984)ⁱ. Boktittelen angir i et nøtteskall hva som skjedde i løpet av rundt 150 år. Folks atferd i «det gamle samfunn», fra slutten av 1700-tallet, og framover mot vår tid, har i større og mindre grad hele tiden, også i den private sfære, vært underlagt *styring*.

La oss se på tre overordnede faktorer som er avgjørende for vår atferd i samfunnet: Den første av dem er selvsagt: Staten styrer oss gjennom *lovverket*. Det er juridiske rammer for hva vi kan gjøre og ikke gjøre. 1700-tallets Danmark-Norge var opplyst enevelde og lovverket utformet deretter. Ved overgangen til demokrati med større grad av folkestyre var det justeringer som måtte foretas for at styringen ovenfra skule passe med den nye tid. Forhold som underholdsplikt for barn født utenfor ekteskap, bestemmelser om arv m.v., var lovhjemlet og kunne ha betydning for om og når man fikk barn.

Det er to andre faktorer som i denne sak kunne være vesentlig mer utslagsgivende, f. eks. for fødselstallene i den tiden vi her beskjeftiger oss med. Faktor nummer to er nemlig *religionens makt*. Norge var på 1800-tallet et religiøst samfunn. Kristne normer veide tungt. Å befolke jorden var en norm som mente til å få mange barn, om enn ikke så sterkt her som i katolske land.

Tredje faktor må ikke undervurderes. Det er *tradisjoner og lokale normer* – skikk og bruk, slik lever vi her. La oss i denne teksten bruke ordet *sedvane* for denne tredje faktoren.

Det var tradisjon for å få mange barn. Man visste godt at dødsrisikoen for barn var høy. Da sikret man seg ved å få flere – for å føre slekt og gård videre og med tanke på egen alderdom. Man sedvanen førte også gjerne med seg at man ikke giftet seg og begynte å få barn før et utkomme var i orden og man kunne forsørge en familie. Økonomi var således også en styrende faktor. Dette virket blant annet inn på ekteskapsalderen, især for menn, og dermed på barnetallet.

I 1700-tallets Norge kunne også reglene for innkalling til militærtjeneste, og ved hvilken alder man ble innkalt, regulere fødselstallet. Med litt skiftende praksis måtte man ha gjennomført militærtjeneste før man fikk tillatelse til å gifte seg.ⁱⁱ

Det lar seg beregne ut fra observasjoner hvor mange barn en kvinne kan føde i løpet av sine fertile år – det som kalles *fekunditeten*. Dette kan brukes som en indeks som observerte fødsler, dvs. *fertiliteten* kan sees i forhold til. Denne såkalte Coales indeksⁱⁱⁱ settes til 1 for det maksimale gjennomsnittlige antall barn som vil bli født av en kvinne 15-49 år, altså etter 35 års uavbrutt samliv. Det er 12,45 barn.^{iv} Det både er og var sjelden. Observerer man negative utslag, slik at denne indeksen er mindre enn 1, viser det til medisinske og sosiale årsaker til redusert barnetall – og til *villet* barnebegrensning.

Barnetallet kan være sosialt og geografisk ulikt. Endringene kan også være tidsforskjøvet, slik transisjonsbegrepet tilsier. I Sogners bok (1984) kan man se tall for hvordan barnetallet gikk ned litt forskjellig rundt i landet – først i byene, så i landdistriktene, først i høyere samfunnsklasser, så i lavere klasser – før statistikkens kurver samlet seg geografisk og sosialt på et lavere nivå da den demografiske transisjon var over for vårt lands vedkommende. I 2025 er det samlede fruktbarhetstallet (SFI) i Norge 1,41 barn per kvinne. Det er lite.^v

Et viktig generasjonsskifte

Sosialt sett, med tanke på enkeltindividene som utgjorde samfunnet, foregikk det enkelte mindre, kortvarige langsomme forandringer innenfor den store befolkningstransisjonen. En av disse gjaldt familiestrukturen. Vi har allerede drøftet at da antallet spedbarn og småbarn som døde gikk ned, ble det flere store barn i familiene og etter hvert ble disse til flere unge voksne. Og de unge voksne flyttet etter hvert ut – eller ville gjerne flytte ut.

Var man først blitt voksen i første halvdel av 1800-årene, var sjansene til å få et langt liv slett ikke så dårlige, samtiden tatt i betraktning. Ofte beskrives et lands helsetilstand og leveutsikter med tall for alminnelig dødelighet, altså inkludert

spedbarns- og barnedødelighet. Dette blir sosialt sett feil på grunn av den skjeve aldersfordelingen. Det var – og er – de «voksne» som utvikler landet videre, og ofte gjennom lange livsløp. Verst for utviklingen er det derfor egentlig hvis en dødelighetsbølge rammer unge voksne. Det skjedde også. Både periodens kortvarige epidemier og den hårdnakkede tuberkulosen dannet slike bølger innenfor transisjonen.

De som styrte Norge i uavhengighetens første tiår, hadde kulturell identifikasjon, utdanning og erfaringer fra det vi har kalt det gamle samfunn. Et eksempel er samfunnsmedisineren professor Frederik Holst (1791-1871) som hadde forankring bakover, men rettet sitt arbeid forover, mot det nye samfunnet. Denne tilhørigheten til eldre tenkning og eksisterende samfunnsstrukturer må ansees som en fordel når noe nytt skulle bygges opp. Det var en forsikring mot forhastede og uprøvde beslutninger.

Så kom neste generasjon, de som hadde hele sin bakgrunn fra det nye Norge. Disse trådte for alvor inn på scenen i 1840-årene. Derfor er det også en langsom forandring i *hvordan* Norge ble styrt fra da av og framover, administrativt og kulturelt. Det er viktig for det som skjedde. Mye skjøt fart ved midten av århundret med den nye generasjonen bak spakene.

Var Norge et fattig land?

Vi forstår at da den demografiske transisjonen begynte, var de materielle forholdene periodevis så kummerlige for store deler av befolkningen at det kunne gå på liv og helse løs. Økonomien hadde vært samkjørt med den danske. At både dette, og at administrative beslutninger ble tatt i København, hadde lagt hindringer og begrensninger i veien for norske ønsker, behøver ikke drøftes nærmere her.

Hva så da Norge skulle klare seg selv, riktignok nå med bånd til Sverige? Hvordan ble det nye Norge i forhold til sammenliknbare land på samme tid?

Historieprofessor Jan Eivind Myhre har gått inn i alle påstandene om at Norge på 1800-tallet – og spesielt på slutten, rundt 1900 – var så fattig. Selvsagt var forholdene i Norge enklere i 1900 enn i 2000. Det er riktig, men det er irrelevant for et historisk tilbakeblikk på situasjonen. Man må *sammenlikne likt med likt*, altså Norge med andre samfunn på samme tid. Sammen med kolleger publiserte Myhre i 2021 boka *Myten om det fattige Norge*¹¹. Her imøtegås grundig trenden til å beskrive 1800-tallets Norge som så *fattig*. På nesten alle sammenlikningsområder kom Norge gunstig ut i forhold til andre land på samme tid. Forfatterne dokumenterer og drøfter at Norge framme ved hundreårsskiftet 1900 var fullt på høyde med sammenliknbare land, for enkelte parametre endog bedre.

Norge hadde også langt på vei unngått en del av de fellene som har vist seg å være vanlige når samfunn går over til å bli demokratiske og gjennomsiktede, f. eks. korrupsjon. Noen tollere og sorenskrivere som hadde «spist av lasset» fantes riktignok, men dette ble det slått hardt ned på. I det store bildet ser det ut som om Norge fort ble et ryddig samfunn som klarte å utvikle seg raskt og effektivt.

Og landet som sådant var slett ikke fattig. At det var klasseskiller og skjevfordelinger som periodevis kunne gjøre det vanskelig for store grupper, er en annen sak, men noe nødstilt folk var nordmenn på 1800-tallet generelt ikke.

Familiebruk på alle felt

I første halvdel av 1800-tallet var Norge et land der primærnæringene dominerte. Tilgjengelige ressurser kom under press. Dette problemet ble forsterket ved at det ble flere munnar å mette i form av barn som ennå ikke kunne bidra særlig i produksjonen – men som måtte det likevel.

De store søskenflokkene gjorde også noe med det alminnelige bildet av folkehelsen, og de forandret kravene til medisin og helsetjeneste. De unge voksne og deres skader, sykdommer og andre helseproblemer ble relativt sett viktigere for medisin og helsevesen. Dessuten ble det endringer i helsefremmende og helseskadelige faktorer når nye yrker og nye bostedsmønstre kom til.

Fram mot midten av århundret var befolkningstrykket økende i deler av samfunnet. Vi har allerede hørt om husmannsvesenet som økte i omfang. Men sikkerhetsventilen *emigrasjon* hadde ennå ikke betydd så mye tallmessig. Dessuten hadde de første 52 Amerikautvandrerne som dro av sted fra Stavanger til Amerika med «Restoration» i 1825, ikke først og fremst et ressursknapphetsmotiv. Bakgrunnen var en følelse av religiøs undertrykkelse, et opprør mot kirken som den sterke styringsfaktor. *Urbaniseringen* hadde heller ikke skutt fart. De store emigrasjonsbølgene kom senere. Myhre maner til ettertanke og nyansering vedrørende motivasjonen for store grupper emigranter. Mens folk fra f. eks. Irland følte seg presset av sted fra sult og nød, ser det ut til at norske utvandrere mer reiste av fri vilje.

Det typiske familiebruket ble etter hvert en problematisk struktur. I lokalsamfunnene var tradisjonstrofastheten, konservatismen og usikkerheten overfor endringer stor. *Sedvanen* rådde. Denne gammeldagsheten gjaldt også produksjonsmetodene, især i landbruket. Økte behov skapte enda mer å gjøre på heimsetre, langsetre og utslåtter for å holde livsgrunnlaget oppe. Økt husdyrhold var en måte å utnytte naturressursene bedre. Men å slå vinterfôr med sigd og ljà og å styve og lauve for vårknipa var arbeidskrevende. Den første slåmaskinen i Norge ble solgt i 1855. Den sosiale ballongen måtte sprekke før eller senere. Flytting til

tettsteder, arbeidsdeling, lønnet arbeid og nye livsformer ble en nødvendighet. Og den sosiale ballongen sprakk da også rundt 1850 – og ikke bare i Norge, fordi sammenliknbare land hadde vært gjennom en tilsvarende utvikling. Langsomt ble samfunnsoppbyggingen en annen. Norge – og andre land – var på vei fra et standssamfunn til et klassesamfunn.

Endringer i jordbruket

Jordbruket hadde en nøkkelrolle. «Det store hamskiftet» kalte historikeren og forfatteren Inge Krokann (1893-1962) det som bare *måtte* komme av modernisering i norsk primærnæring fra 1850, og som fikk ringvirkninger for resten av samfunnet.^{vii} Krokann reagerte også på at i og med den nye forfatningen av 1814 hadde egentlig jordbruket gode muligheter for å utvikle seg, men den rotfestede konservatismen var en effektiv bremse overfor forandringer.

«Hamskiftet» hadde imidlertid flere aspekter. Det betydde en overgang fra produksjon for eget bruk til salgsproduksjon, og overgang til en pengehusholdning som var uvant. Nøkkelen var effektivisering og tilpasning.^{viii} «Hamskiftet» begynte rundt 1850, men det er en transisjon med transisjonsbegrepets kjennetegn. Denne transisjonen er egentlig ikke avsluttet når disse linjer skrives 175 år senere.

Et interessant poeng: Konseptet «familiebruk» var nokså utbredt i alle former for virksomhet – fra handelsmannens butikk til distriktslegens kontor! Der kom det også transisjoner – men det er en annen historie.

Eilert Sundt og samfunnsendringene som forskningsobjekt

Også i samtiden påkalte befolkningsendringene vitenskapelige undersøkelser. Den viktigste samfunnsforskeren i Norge på 1800-tallet var teologen Eilert Sundt (1817-1875). Han regnes som vår første sosiolog og epidemiolog.^{ix} Ved å analysere tilgjengelig tallmateriale og gjennom å reise rundt og observere folkelivet fikk han bakgrunn for å gi ut en rekke bøker og skrifter om renslighet, sedelighet og andre forhold som han mente fortjente oppmerksomhet og burde forbedres. Sundt ga samlet sett gjennom sin virksomhet et nytt bilde av det norske samfunnet, basert på samtidig observasjon og eksakt kunnskap.

Sundt reagerte også på de demografiske forholdene. Den lovmessigheten som i ettertiden er blitt kalt *Sundts lov*, kan for oss virke nokså enkel, men den var ikke enkel å resonnerer seg fram til i en tid da befolkningsstatistikken var lite utviklet: Sundt konstaterte at dersom man hadde en periode med høye fødselstall, ville det etter 20-30 år igjen komme en bølge med høye fødselstall, ved at de unge fra forrige periode nå fikk barn selv. Barneflokkenes store barn var nå blitt unge voksne og selv foreldre. En generasjon senere skjedde det samme om igjen. *Sundtske bølger* er

dette blitt kalt.^x Se en gang til på figur 3.1. Fødselsoverskuddet i 1790-årene gir utslag i 1820-årene. I 1850-årene og rundt 1890 ser vi det samme. Sundt hadde rett. Tilsvarende bølgeaktivitet kunne iakttas også senere, men nå var det kommet så mange andre faktorer inn i bildet at Sundts lovmessighet tapes av syne. Langsamt skiftet samfunnet mellom å være dominert av unge og noe senere preget av flere eldre. Dette er langsomme forandringer som kan følges helt fram til i dag. De har åpenbare konsekvenser for folkehelse og for helsevesenets oppgaver.

Teoretisk sett skulle man også ha kunnet identifisere en dødelighetsbølge når de store kohortene nådde livets slutt, men også her forkludres kurvene av at befolkningen stadig økte, og at det kom andre forhold til. Folk er tross alt ikke kveg eller laboratoriedyr.

Men også for det nye samfunnets *institusjoner* var kohortene viktige i et transisjonsperspektiv. Vi har alt nevnt det, men det bør gjentas: I pionerårene rundt 1814 var de som tenkte og styrte født på 1700-tallet. I 1830- og 1840-årene kom det en ny generasjon og overtok. Det ble egentlig Sundtske bølger i dette også. Blant annet ved Universitetet og innenfor medisinen var dette tydelig gjennom hele århundret. Maktet de nye som kom inn å forandre, få inn nye impulser og samtidig bevare det verdifulle av det gamle? Eller «fant de opp kruttet påny»?

Figur 6.1. Skulpturen Fabrikkjentene av Ellen Jacobsen (f. 1945) ved Beierbrua over Akerselva i Oslo, oppsatt 1986. Skulpturen er en kommentar til det nye arbeidslivet på slutten av 1800-tallet. I kunstnerens blikk utstråler fabrikkjentene ingen offerrolle, snarere tvert imot. Selv om de sannsynligvis hadde det enkelt, hadde de både arbeid og lønn. (Foto: Øivind Larsen 2019)

Snart senket fortidens slør seg over den gamle tids nødsår og krig. Det var nasjonsbygging med framoverrettet blikk som gjaldt. Som vi skal se, hadde dette betydning for utviklingen av mange forhold i samfunnet. Her skal vi se spesielt ta for oss Universitetet – på medisin som fag og på folkehelse og helsevesen.

Hva med den jevne nordmanns kår?

Leseren må vises til allmenne historiske framstillinger for å få et detaljert bilde av rammene for levekårsutviklingen. La oss nøye oss her med å konstatere at grensen for den bitre nød var passert. Problemet var heller skjevfordelingen av ressursene. Det var vel og bra at man kunne være sin egen lykkes smed, men det hjalp ofte lite dersom man kom i vanskeligheter, f. eks. på grunn av helsesvikt hos seg selv eller den familien man hadde ansvar for. Strukturer til å håndtere gjensidighet og fellesskap var foreløpig svakt utviklet – men de kom. Ved århundreskiftet 1900 tålte Norge internasjonal sammenlikning også på dette feltet.

Noter

ⁱ Sogner S. red. *Fra stua full til tobarnskull*. Oslo: Universitetsforlaget, 1984.

ⁱⁱ Thomas Malthus' reisebeskrivelse fra 1799 forteller om dette: James P red., Bryn T. ovs. Malthus TR. *Reisedagbok fra Norge 1799*. Oslo: Cappelen 2005. Generelt kan samtidig utenlandsk reiselitteratur fra Norge være en interessant kilde til synet på tidens dagligliv og levekår. Legen og boksamleren Eiler H. Schiøtz (1907-1997) har gitt ut oversikter over utlendingers reiser i Norge og deres skrifter. Se også f. eks. Butenschøn P. ed. *Travellers discovering Norway in the Last Century. an anthology*. Oslo: Dreyer, 1968. En interessant originaltekst er: Laing S. *Journal of a residence in Norway during the years 1834, 1835, & 1836*. Second edition. London: Longman, etc. 1837.

ⁱⁱⁱ Sogner 1984.

^{iv} Indeksen er et gjennomsnitt. Tallet kan derfor også være større enn 12,45: Tordenskiolds mor Maren Schøller (1656-1742) giftet seg 15 år gammel og fødte 17 barn i løpet av 24 år. Det var også en fosterdatter, derfor står det atten barn i sangen om Tordenskiold.

^v Reproduksjonsnivået for at en befolkning skal holde seg på samme nivå, er teoretisk beregnet til 2,1 barn pr. kvinne.

^{vi} Myhre JE. red. *Myten om det fattige Norge*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2021.

^{vii} Krokann I. *Det store hamskjiftet i bondesamfunnet*. Oslo: Samlaget, 1982. Utgave med kommenterende etterord av Tore Pryser.

^{viii} Om norsk landbrukshistorie, se f. eks. arbeider av Paul Borgedal og Stein Tveite.

^{ix} Christophersen HO. *Eilert Sundt – en dikter i kjensgjerninger*. Oslo: Gyldendal 1962.

^x Noack T. Sundtske bølger og ugifte samliv. *Tidsskrift for samfunnsforskning* 2018 (1); 59: 96-102. Dette er en av flere artikler i samme hefte basert på et Eilert Sundt-symposium.